

The Functions of Geography in the Field of Civilization with an Emphasis on Surah Saba

Mohammad Mehdi Babapour

Associate Professor of Political Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

Abdul Mahdi Feizi Deizabadi

Ph.D. Student in Islamic Studies Pedagogy, Field of History and Islamic Civilization, Shahid Beheshti university, Faculty of Theology, Tehran, Iran

Abstract

Civilization categories with a Quranic and theological approach, contrary to what they think progress depends on secular civilization, it has many civilizational components and descriptions. The implementation of modern Islamic civilization doubles the necessity of explaining and presenting its components. This article investigates the civilizational factor of geography with a descriptive-analytical method, and author-centered hermeneutics, and tries to explain its civilizational functions in the eyes of Islam, emphasizing the verses of Surah Saba. Among the results obtained is that God, in the form of stories, pays attention to geography in two parts, human and natural, and the type and manner of interaction with it are affected by the belief attitude such as faith and monotheism, gratitude and righteous deeds. Therefore, Islam has introduced geography as one of the effective components in the Islamic civilization of the society and has explained the solution and effective methods of it.

Keywords: Surah Saba, Civilization, Human Geography, Natural Geography.

* Corresponding Author: m_babapour@sbu.ac.ir

How to Cite: Babapour, M. M, Feizi Deizabadi, A. M. (2023). The Functions of Geography in the Field of Civilization with an Emphasis on Surah Saba, *A Research Journal on Qur'anic Knowledge*, 14(52), 139-168.

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ

محمد مهدی باباپور *

دانشیار علوم سیاسی دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

عبدالمهدی فیضی دیزآبادی

دانشجوی دکتری مدرسی معارف گرایش تاریخ و تمدن اسلامی دانشکده
 الهیات شهید بهشتی، تهران، ایران

تاریخ ارسال: ۱۴۰۱/۰۴/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۵

ISSN: 2008-9252

eISSN: 2538-2012

چکیده

مقولات تمدنی با رویکرد قرآنی و الهیاتی، برخلاف آنچه که پیشرفت را منوط به تمدن سکولاری می‌پندارند؛ از مؤلفه و توصیفات تمدنی متعددی برخوردار است. پیاده‌سازی تمدن نوین اسلامی، ضرورت تبیین و ارائه آن مولفه‌ها را دو چندان می‌نماید. این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی، هرمنوتیک مولف محور، به بررسی عامل تمدنی جغرافیا پرداخته و درصدد تبیین کارکردهای تمدنی آن در نگاه اسلام با تأکید بر آیات سوره سبأ است. از جمله نتایج حاصل آمده آن است که خداوند در قالب داستان، توجه به جغرافیا در دو بخش انسانی و طبیعی است که نوع و شیوه تعامل با آن متأثر از نگرش اعتقادی چون ایمان و توحید، شکرگزاری و عمل صالح است. لذا اسلام جغرافیا را به عنوان یکی از مولفه‌های موثر در تمدن سازی اسلامی جامعه معرفی نموده و به تبیین راهکار و شیوه‌های بهره‌وری از آن پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: سوره سبأ، تمدن، جغرافیای انسانی، جغرافیای طبیعی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

بحث تمدن و موضوعات مرتبط با آن از مسائل مورد توجه اندیشمندان قرآنی بوده است. در میان تعاریف مختلفی که از واژه تمدن بیان شده است؛ به نظر می‌رسد نوع ارتباط میان انسان با انسان و انسان با طبیعت، از اولویت برخوردار می‌باشد. جغرافیا از عواملی است که در ارتباط با انسان و طبیعت در دو حوزه جغرافیای طبیعی و جغرافیای انسانی تأثیرگذار است. همچنین تراکم و پراکندگی جمعیتی، ژئوپلیتیکی و توپوگرافی از موضوعاتی است که در حوزه سبک زندگی و آداب و رسوم، تمدن، جامعه موثر خواهد بود. جایگاه اسلام در حوزه تمدنی، با توجه نقش مبانی شکل‌دهی رفتارها، از جایگاه و اهمیت بسزایی برخوردار است.

نگاه قرآنی و الهی و اخروی به تمدن، منافاتی با مباحث دنیوی تمدن ندارد. آن‌چنان‌که برخی معتقدند؛ چون تمدن یک امر دنیوی است پس دین نمی‌تواند و نباید در امور تمدنی دخالتی داشته باشد و حال آنکه مراد آن است که اندیشمندان تمدنی از نگاه اسلام و قرآن به دنبال ابعاد دنیوی تمدن، با رویکرد تعالی‌بخشی روح و معنویت باشند (ر.ک؛ بابایی، ۱۳۹۶: ۲۲). بنابراین دیدگاه و قوانینی که برای متمدن شدن جامعه بیان می‌گردد با رویکرد سکولاری آن متفاوت است. از آن جهت که اسباب و علل در نظام آفرینش را خالق هستی وضع نموده است، رویکرد تمدنی سکولار به دلیل مادی‌نگری و تک‌سویه بودن آن نمی‌تواند تمدنی را به صورت کامل و بی‌نقص ارائه دهد؛ بنابراین نگاه به قرآن در حوزه تمدنی از این باب که قوانین از طرف خالق اسباب و علل نظام خلقت مطرح می‌شود می‌تواند آن نقصان را جبران نماید. در واقع رجوع مباحث تمدنی از جمله عامل جغرافیا به آیات قرآن، تطبیق موضوع و مساله خارجی در دین با رویکرد کشف راه حل حقیقی و کامل برای آن است، نه اینکه تنزل شأن قرآن و تطبیق قرآن بر موضوعات و عوامل تمدنی باشد. به عبارت دیگر رجوع به قرآن از نوع نگاه الهیات تمدنی است تا درصدد رفع چالش‌های مربوط به آن و طراحی بر اساس نگاه نوین باشد.

ثمره پیاده‌سازی این نگاه می‌تواند خودآگاهی و خداآگاهی در زندگی بشر و رسیدن به آرامش و آسایش را توأمان حاصل کند. اینکه عامل جغرافیا چه میزان بر بحث تمدن تاثیرگذار است، خود دارای موافقان و مخالفانی از سوی اندیشمندان این حوزه است. با این حال بیشترین مباحثی که در حوزه جغرافیا بدان پرداخته می‌شود، تأثیر بر نژاد و خلق و خوی انسان و مکان‌یابی و فواصل میان شهرها بوده و کمتر به زوایای دیگر تأثیرات جغرافیا از جمله جغرافیای انسانی و ژئوپلیتیکی و توپوگرافی مورد توجه قرار گرفته است. آسیب‌شناسی رسیدن به هدف و زمینه‌سازی تمدن نوین اسلامی با رویکرد نقش جغرافیا از منظر دینی از ضرورت‌های جامعه اسلامی به شمار می‌آید. در این میان توجه به عامل فلسفه تاریخی جغرافیا از نگاه قرآنی، در کنار عامل زمان در تاریخ نگاه نو به جریان تمدن-سازی است؛ که در این نوشتار به تبیین و چگونگی توجه قرآن به موضوع جغرافیا و تأثیرات آن با تکیه بر سوره سبأ پرداخته می‌شود.

۱-۱. پرسش پژوهش

با این مقدمه این سوالات در پژوهش مطرح می‌گردد که:

الف) کارکرد عامل جغرافیا با رویکرد قرآنی سوره سبأ در تمدن‌سازی چیست؟

ب) نقش جغرافیای انسانی با رویکرد قرآنی سوره سبأ در تمدن‌سازی چیست؟

ج) نقش جغرافیای طبیعی با رویکرد قرآنی سوره سبأ در تمدن‌سازی چیست؟

۱-۲. روش پژوهش

این مقاله به روش تحلیلی توصیفی و هم‌نوئیک مولف محور به سوالات فوق پاسخ داده و به بررسی تبیین کارکرد عامل جغرافیا از منظر سوره سبأ می‌پردازد. بدین منظور آیاتی که مبتنی به مفهوم جغرافیا (طبیعت) و با واژه «ارض» کاربرد یافته است مورد توجه قرار گرفته و ارتباط مفاهیم با موضوعات منتهی به تمدن‌سازی مورد بحث و تحلیل قرار خواهد گرفت.

۱-۳. پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه تحقیق می توان به آثار ذیل اشاره کرد:

الف) مقاله تحلیل و بررسی قوم سبأ در قرآن کریم و تاریخ (مهناز مهدی زاده)، دو فصلنامه مطالعات سبک شناختی قرآن کریم، سال سوم شماره ۱، پاییز و زمستان ۱۳۹۸: در این مقاله به قوم سبأ و جریان حضرت سلیمان با توجه به سوره نمل و در حدی که مرتبط با قوم سبأ هست، پرداخته و به جریان قوم سبأ و تحلیل رفتاری آنها به خوبی پرداخته است. همچنین به مؤلفه جغرافیا به مقدار بیان مکانی و نحوه بهره برداری از آن اشاره شده است. اما عامل جغرافیای انسانی و طبیعی به شکل جدی مورد توجه و بحث قرار نگرفته است.

ب) مقاله «نقش تاریخ و جغرافیا در تفسیر و رمزگشایی از آیات ۱۸ و ۱۹ سوره سبأ (حمزه قربانی و محسن توکلی)» در این مقاله به بررسی تاریخ شهر مورد نظر آیه و مصداق یابی و مکان جغرافیایی برای درک بهتر غرض الهی پرداخته شده است.

ج) مقاله «تحلیل تفسیری الگوی قرآنی اقدام، در تحقق تمدن اسلامی با تأکید بر عبودیت خاصه در ۲۰ سوره نخست مکی به ترتیب نزول» اثر «سیدمحمدرضا علاءالدین و محمدرضا ستوده نیا» به بررسی نقش رفتار توحیدی در تمدن سازی دینی پرداخته و عامل عبودیت فردی و اجتماعی در تمدن مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

د) پایان نامه «ساختار تمدن در قصص قرآنی» اثر اردنچ دومان که در آن به بررسی عوامل مختلف سقوط تمدن های انسانی در قصص قرآن اشاره شده و عامل توحیدی نیز مورد توجه قرار گرفته است.

کتاب ها و مقالات متعددی در حوزه تمدن اسلامی تدوین گردیده است اما پژوهشی که به شکل مستقل به بررسی کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدنی پرداخته و آن را بر اساس محتوای سوره سبأ مورد بررسی قرار دهد، یافت نگردید.

۲. مفهوم‌شناسی

۱-۲. تمدن

تمدن در لغت از واژه مدن به معنای شهر نشینی است. همچنانکه در معنای مکانی که در آن اقامت و زندگی و مرگ رخ می‌دهد نیز مورد کاربرد بوده است (ر.ک؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۱۳ / ۴۰۲). همچنین سکونت در شهر نوعی تمدن نامیده می‌شده است (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۳: ۵۰۷/۱). در نگاه برخی تمدن دارای دو وجهه است، یکی وجهه ظاهر که برای همه قابل مشاهده است: مثل صنایع و تجارت و دیگری وجهه حقیقت که ظاهر تمدن از آن منتج می‌شود: مثل خیر و شر و ظلم و شقاوت‌ها (ر.ک؛ زیدان، بی‌تا: ۲ / ۲۶۲). نظم و سازگاری با محیط و طبیعت از ویژگی‌های تمدنی است که امام خامنه‌ای در تبیین تمدن تأکید دارند (ر.ک؛ بهمنی، ۱۳۹۳: ۲۰۷). برخی نیز تمدن را همان فرایند از سطح خرد و شخصیت افراد به سمت گروه و یا با نظام طبیعت مطرح می‌کنند که این تعریف اخیر به نظر مطلوب می‌رسد و بیشتر مورد توجه قرار دارد (ر.ک؛ جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۸: ۲۱). آنچه از این اصطلاح می‌توان استفاده کرد آن است که تمدن یک جریان و فرایندی است که در جامعه شکل می‌گیرد و به این معنا نیست که به صورت دفعی در جامعه رخ دهد. علاوه بر اینکه در تعاریف ارتباط با حوزه طبیعت کاملاً نمود دارد و این به معنای آن است که مؤلفه جغرافیا در پایه‌ریزی و شکل‌گیری تمدن تأثیر پایه‌ای دارد.

۲-۲. جغرافیا

ارتوستن دانشمند بزرگ یونانی، ۲۰۰ قرن قبل به عنوان اولین نفر جغرافیا را معنای مطالعه زمین به عنوان جایگاه انسان می‌داند (ر.ک؛ شکونی، ۱۳۸۵: ۱۵/۱). دهخدا در بیان این واژه می‌گوید: کلمه معرب از اصل یونانی ژئوگرافی است مرکب از ژئو به معنی زمین و گرافن به معنی نوشتن و تشریح کردن که روی هم رفته معنی نگارش زمین است و می‌توان آنرا چنین شرح داد و بیان کرد: تشریح دقیق و علمی وضع زمین، یا شرح وضع سطحی سیاره‌یی که بشر بر روی آن زندگی می‌کند (ر.ک؛ دهخدا، ۱۳۷۲: ۵ / ۶۸۴۱) جغرافیا در دو محور

قابل توجه است: جغرافیای انسانی و جغرافیای طبیعی. در جغرافیای انسانی به دنبال پاسخ به سؤال اینکه انسان‌ها چگونه زندگی می‌کنند، می‌باشد. لذا به پراکندگی جوامع انسانی با توجه به محیط زیست و نیز به تعامل و تأثیرات متقابل انسان و محیط می‌پردازد (ر.ک؛ قراچانلو، ۱۳۸۰: ۶). ازدحام و یا پراکندگی جمعیتی نیز، هر کدام مباحثی پیرامون جغرافیای انسانی است که در نوع تحولات اجتماعی تأثیر گذارند. به نحوی که پراکندگی جمعیت رسیدگی به مردم برای حکومت هزینه زیادی خواهد داشت خصوصاً جهت راه‌های ارتباطی میان شهرها و نیز در شکل‌گیری وحدت و انسجام نیز دار مشکل خواهد بود. در مبحث جغرافیای طبیعی که از عوارض طبیعی و خارجی سطح زمین و عمق زمین (معادن و سفره‌های زیر زمینی) و توزیع خشکی‌ها و دریاها و اقیانوس‌ها و دگرگونی آنها، آب و هواشناسی گفت و گو می‌کند، جستجو کرد که به دو قسمت ژئوپلیتیک و توپوگرافی مجزا می‌شود. ژئوپلیتیک به توزیع خشکی‌ها و دریاها و توجه به نوع قرار گرفتن منطقه زیستی انسان‌ها در کره خاکی اشاره دارد. توپوگرافی به معادن و سفره‌های زیرزمینی و ناهمواری‌های روی زمین و مراتع توجه می‌کند (ر.ک؛ اطاعت، ۱۳۸۵: ۱۰). چنین منطقه‌ای که از منابع سرشار باشد می‌تواند با بهروری از آن رشد اقتصادی خوبی را رقم زند و بالعکس جامعه‌ای که از این نعمت بی‌بهره باشد، جامعه‌ای مصرف‌گرا و نیازمند خواهد بود و این نقطه مقابل رشد تمدنی جامعه محسوب می‌شود.

۳. جغرافیای انسانی با رویکرد قرآنی سوره سبأ در تمدن‌سازی

نسبت انسان با کره زمین و ارتباط میان آن، جغرافیای انسانی را شکل می‌دهد (ر.ک؛ دهخدا، ۱۳۷۲: ۵ / ۶۸۴۲) «جمعیت» در زمینه‌سازی تحولات اجتماعی و تاریخی نقش مهمی ایفاء می‌کند. پراکندگی جمعیت یک سرزمین، به تناسب محیط و جغرافیا و مزاج‌های متأثر از جغرافیا در مناطق مختلف است. میزان بیکاری، اشتغال، بافت اعتقادی، مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و هرم سنی جمعیت در مسائل تاریخی کشور مؤثر است (ر.ک؛ مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۲۶). و این نشان از اهمیت «جمعیت» در مسائل کشور است. که با توجه به سطوح مختلف جغرافیا در قرار دارند. این بحث را می‌توان از دو منظر

تراکم و ازدحام جمعیتی و نیز بافت و پراکندگی جمعیتی مورد توجه قرار داد.

۳-۱. تراکم و ازدحام جمعیتی

تراکم در لغت به معنای قرار گرفتن چیزی در کنار و یا روی چیز دیگر است. در واقع مراد از تراکم جمعیتی، کمیت و تعداد نفرات جمعیت در یک منطقه یا ناحیه جمع می‌شوند و یکدیگر را ملاقات می‌کنند (ر.ک؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۲/ ۲۵۱) در این مبحث به مسائل پیرامون کنترل جمعیت و معیشتی آن اشاره می‌شود. جمعیت زیاد یک کشور مانع تخصیص دادن منابع پولی به مسائل عمرانی است و به جای آن صرف هزینه‌های غذایی، بهداشتی و آموزشی می‌گردد که از امور مصرفی جامعه به شمار می‌آید. بنابراین در تعیین سیاست‌های کنترل جمعیتی کشور، دقت بالای مسئولین ذی ربط را می‌طلبد که عدم کنترل آن عقب ماندگی در رشد تمدنی و فرهنگی کشور و جامعه را به دنبال خواهد داشت. چرا که جمعیت و جامعه همانند بدن انسان است که از سلول‌های متعددی تشکیل شده است (ر.ک؛ مطهری، ۱۳۹۲: ۱۵). زمانی که سلول‌های بدن رو به ضعف برود و نتواند خود را ترمیم کند و جایگزینی برای سلول‌های فرسوده خود فراهم آورد؛ انسان دچار بیماری و پیری زودرس و سرانجام مرگ زودرس خواهد شد. جامعه نیز در صورت عدم توجه به فرزندآوری و کنترل جمعیتی اینگونه دچار فقر و بافت جمعیتی خواهد شد.

۳-۱-۱. راهکار قرآنی

برای رفع معضل معیشتی و رزق و روزی جامعه، در قرآن راهکارهایی می‌توان یافت که بتوان منابع پولی را مدیریت کرد و به بافت و تراکم جمعیتی نیز آسیبی وارد نگردد. آن آیات به صورت کلی به ایمان و عمل صالح اشاره دارد.

قبل از آن از اهمیت وجود تراکم جمعیتی در آیات سوره سبأ می‌توان نشانه‌هایی یافت که خداوند از آن تمجید می‌کند (لَقَدْ كَانَ لِسَيِّئَةٍ فِي مَسْكِئِهِمْ آيَةٌ جَنَّانٍ عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَ رَبُّ غَفُورٌ) (سبأ/ ۱۵) (برای قوم سبأ در محل سکونتشان نشانه‌ای (از قدرت الهی) بود، دو باغ (عظیم و گسترده) از راست و چپ

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ باباپور و فیضی دیزآبادی | ۱۴۷

(با میوه‌های فراوان، به آنها گفتیم) از روزی پروردگارتان بخورید و شکر او را بجا آورید، شهری است پاک و پاکیزه و پروردگاری آمرزنده (و مهربان)، (وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَ قَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سَيْرُوا فِيهَا لِيَأْتِيَا وَ أَيْمَانًا آمِنِينَ) (سبأ/ ۱۸) میان آنها و سرزمین‌هایی که برکت داده بودیم شهرها و آبادی‌های آشکار قرار دادیم، و فاصله‌های متناسب و نزدیک مقرر داشتیم (و به آنها گفتیم) شبها و روزها در این آبادی‌ها در امنیت کامل مسافرت کنید. در آیه ۱۵ سوره سبأ امر به ارتزاق کنایه از وجود زمین حاصل-خیزی است که اقتصاد جامعه را اداره می‌کند (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/ ۴۸) و این امر، یعنی وجود مراتع و باغات در منطقه به سکنی گزیدن افراد در کنار یکدیگر و تشکیل یک جامعه طیبه منجر شده است. عبارت برکت نیز از آن جهت توسط عرب‌های قدیم بر آن سرزمین نام نهاده شده است که نعمات بسیار و مداوم حاکم بوده است (ر.ک؛ بینش، بی‌تا: ۵۴) چرا که وجود مراتع و باغات، از همان ابتدای خلقت و انسان‌های اولیه مورد توجه و بهره‌وری بوده و منبع تغذیه خود و دام و طیور محسوب می‌شده است و موجب شریان زندگی پایدار و یکجانشینی در جامعه شده است و شهرنشینی مرحله بعد از دوران کشاورزی شکل گرفته است (ر.ک؛ مسعودی، ۱۳۹۶: ۴۷) بنابراین تمدن‌های گذشته پایه مهم تمدنی و اقتصادی خود را بر کشاورزی و محصولات باغات خود بنا نهاده بودند. در آیه ۱۸ سوره سبأ به منطقه یمن تا منطقه شام اشاره دارد که شهرها بنحوی در نزدیکی یکدیگر که صبح در یک منطقه و عصر به منطقه دیگری می‌رسند (ر.ک؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱۹/ ۳۳) از نزدیک بودن شهرها و محل‌ها و فوائد آن بصورت جامعه‌ای خوب و دارای امنیت اشاره دارد. علامه طباطبایی این نوع شهرسازی را بر پایه امنیت مطرح می‌کند و شهرسازی‌ها بصورتی بوده است که مقدار فاصله‌ای که میان شهرها قرار دارد به طوری که از انتهای شهر، ابتدای شهر دیگر را دید (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/ ۵۵۰) این موارد بیان از آن دارد که در نگاه دین، تراکم و بافت جمعیتی در کنارهم بودن امری مبارک است. اما در رابطه با راهکار فوق به دو موضوع اشاره شده است:

۱- عامل ایجاد کننده ۲- عامل بقاء.

آیات موضوع اول که در این بحث تأکید برجسته ایجاد می‌نماید، بر محور ایمان و عمل صالح تکیه دارد: (وَ لَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ) (اعراف/ ۹۶) و اگر مردم شهر و روستاها ایمان می‌آوردند و خداترس و پرهیزکار می‌شدند، ما برکات آسمان و زمین را برای آنان می‌گشودیم. مراد از برکت در آیه ۹۶ سوره اعراف هر چیز کثیری مانند امنیت، آرامش، سلامتی و ... که فقدان آن انسان را مورد امتحان قرار می‌دهد (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۸/ ۲۵۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۵/ ۱۲) فتوح ابواب برکات، همانند گشایش جریانی است که مشروط به ایمان شده است و با توجه به ابتدای آیه که اهل یک جامعه را مورد خطاب قرار داده است ایمان جمعی و جامعه می‌تواند برکات را فراهم آورد (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۸/ ۲۵۴) رویکرد کلان‌نگری آیه در بیان راه حل معضل معیشتی جمعیتی، به ایمان و تقوی آن جامعه، بیانگر نگاه تمدنی و بهره‌وری از موضوع جغرافیای جمعیتی است: (وَ لَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَ الْإِنْجِيلَ وَ مَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ مِّن رَّبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِن فَوْقِهِمْ) (مائده / ۶۶) و اگر آنان تورات و انجیل و آنچه را که از پروردگارشان به سوی آنها فروآمده برپا می‌داشتند هر آینه از بالای سرشان-آسمان- و از زیر پایشان- زمین- برخوردار می‌شدند. در آیه فوق توجه خداوند به چیزی فراتر از ایمان رفته است و آن چیزی جز وفای به حق کتب آسمانی و مراعات آنچه در آن بیان شده، نیست (ر.ک؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۳/ ۳۵۰) توجه به دستورات الهی و پیروی از آن علاوه بر سامان بخش به زندگی پس از مرگ و آخرت انسان، زندگی مادی انسان و جوامع را نیز بنحو وسیعی تقویت می‌کند، از جمله اینکه جمعیت‌ها را قوی و صفوف را متراکم، نعمت‌ها را وافر و امنیت بسیار شکل می‌گیرد (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۴/ ۴۵۵). نکته قابل توجه آن است که رفتار و اعمال انسان به صورت تکوینی در نظام هستی تأثیر می‌گذارد و سعادت و شقاوت مادی او در گرو کار خیر یا شر او قرار دارد (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۶/ ۵۳) این نکته در نگاه کلان و تمدنی از اهمیت بالایی برخوردار می‌شود که سعادت و شقاوت یک جامعه به رفتار جمعی جامعه گره خورده است و می‌تواند در

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ باباپور و فیضی دیزآبادی | ۱۴۹

سرنوشت یک قوم موثر واقع گردد. بنابراین جامعه با مدیریت صحیح و تصحیح نظام جهان‌بینی خود از مادی‌گرایی به نظام توحیدی، می‌تواند معضل معیشتی خود را حل کند.

آیات موضوع دوم که جنبه بقاء و ابقایی دارد، بر محور شکرگزاری و یاد خدا و نعماتش تأکید می‌کند. خداوند در اهمیت شکرگزاری و ارتباط با نعمت‌های جامعه می‌فرماید: (وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ) (اعراف / ۱۰) و قطعاً شما را در زمین قدرت عمل دادیم و برای شما در آن، وسایل معیشت نهادیم، [اما] چه کم سپاسگزاری می‌کنید. دو جمله (مَكَّنَّاكُمْ) و (وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ) به معنای مسلط شدن و زمین و استیلاء بر آن و نعمات و امورات معیشتی است (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۸ / ۲۲) بنابراین می‌توان گفت که روی سخن آیه فوق به تمدن و جامعه و حکومت داری است (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۶ / ۹۵). چنین آیه‌ای را نیز در سوره سبأ که موضوع نوشتار است، در ۲ جای سوره مورد توجه قرار داده است: آنجایی که خداوند در برابر نعماتی که به آل داوود داده است، از آنها شکرگزاری را طلب می‌کند: (اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا) (سبأ / ۱۳) و در آیه دیگری که خداوند در برابر نعماتی که به قوم و جامعه یمن و سبأ ارزانی داده است شکرگزاری را از آنها می‌خواهد: (وَاشْكُرُوا لَهُ) (سبأ / ۱۵) این نوع شکرگزاری در مقیاس کلان است. در واقع باید رابطه‌ی میان نعمت و شکرگزاری حفظ شود. به میزان وسعت کلان بودگی نعمت، شکرگزاری آن نیز باید کلان و وسیع باشد تا حق نعمت ادا گردد، در غیر این صورت شکرگزاری محقق نمی‌شود؛ لذا خداوند در آخر آیه با بیان (قَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّاكِرِينَ) (سبأ / ۱۳) از قلت شکرگزاران معترض است. چرا که شکرگزاری در عمل و بکارگیری در نعمات در جای خود و تداوم داشتن شکرگزاری (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۴۲) در سطح کلان از کمیت و کیفیت شکرگزاری می‌کاهد. در نقطه مقابل شکرگزاری، اعراض است به معنای کوچک شمردن نعمات (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۵۹)، یا به معنای دوری از شکرگزار بودن (ر.ک؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۱۱ / ۳۰۰) که نعمات را از جامعه دور می‌کند و مشکلات و سختی به همراه خواهد داشت. همچنان‌که در آیه (وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً

ضَنَّكَا) (طه/۱۲۴) و هر کس از یاد من روی گردان شود، زندگی (سخت و) تنگی خواهد داشت. در سوره سبأ بعد از اعراض جامعه از شکرگزاری نه تنها نعمات از آنها سلب شد، بلکه مشکلات معیشتی و پراکندگی در میان جامعه شکل گرفت. آنجایی که می‌فرماید (فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جِنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلِ خَمْطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِّنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ) (سبأ/۱۵-۱۶) اما آنها (از خدا) روی گردان شدند و ما سیل ویرانگر را بر آنها فرستادیم و دو باغ (پر برکت) شان را به دو باغ (بی ارزش) با میوه‌های تلخ و درختان شوره گز (نوعی گیاهی که در زمین شوره زار می‌روید) و اندکی درخت سدر مبدل ساختیم! این قانون هم در مورد نعمت‌های مادی و معنوی جاری است. کسی که نعمت‌های مادی را شاکر باشد، نعمت‌های مادی او افزوده می‌شود و کسی که نعمت‌های معنوی را سپاس‌گزارد، نعمت‌های معنویش زیاد می‌گردد (ر.ک؛ مصباح، ۱۳۸۹: ۵/ ۱۴۷-۱۴۸) توجه به اصلاح جهان‌بینی، زمینه‌ساز به این رشد خواهد بود و در چنین جهان‌بینی است که می‌توان علاوه بر وجود جمعیت زیاد و فور نعمت را نیز داشت.

۲-۳. بافت و پراکندگی جمعیتی

انسان و گروه‌های جمعیتی وابسته به اقتصاد هستند، اولین جایی که تمرکز جمعیتی شکل می‌گیرد، حاشیه رودها و مکان‌های حاصل‌خیز و شاهراه‌های تجاری است که پایه‌های تمدن از آنجا رشد پیدا کرده است. کما اینکه طبق کشفیات فسیل‌های کشتی حضرت نوح در کنار کوه‌های آرارات می‌تواند عامل مهمی در لنگر انداختن باشد (ر.ک؛ طباطبایی، افسر، ۱۳۹۳: ۳۹) جغرافیای متنوع یک سرزمین علت تنوع جمعیتی و روحيات و فرهنگ مختلف آنها است که اقوام و ملیت‌های مختلفی را شکل می‌دهد و کیفیت جوامع را مطابق با طبیعت خود در خواهد آورد (ر.ک؛ صدر، ۱۳۵۰: ۲۳). به همین علت بافت جمعیتی یک جامعه متغیر، متفاوت و پراکنده می‌شود و مانع تجمع جمعیت در یک نقطه و فرهنگی واحد می‌شود که این امر، کنترل جمعیت و ایجاد امکانات رفاهی و غیره را تا حد بالایی ناممکن خواهد ساخت و به دنبال آن نارضایتی و اعتراض و شورش را تا درصد قابل توجهی می‌توان از نتایج عدم تجمع جمعیتی دانست. از گرمای شدید شمال آفریقا و

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ باباپور و فیضی دیزآبادی | ۱۵۱

عربستان و شمال شرق تا آسیای مرکزی موجب شده تا مردم کمتر در این نواحی تمرکز داشته باشند. توجه بیشتر به نقشه نشان می‌دهد که کشورهای پیشرفته و پرجمعیت بیشتر در نیم کره شمالی قرار دارند. از طرف دیگر تغییرات جوی و آب و هوایی و کاهش نزولات و خشک‌سالی و قحطی حاصل از آن، جمعیت را ناچار به مهاجرت ساخته و موجب تراکم جمعیت در نقاط حاصل‌خیز شده که حتی زمینه کشورگشایی نیز فراهم می‌گردد؛ (ر.ک؛ شکوئی، ۱۳۸۷: ۷۱ و ۷۶). از آسیب‌های این نوع مهاجرت‌ها تعارض فرهنگ‌ها است که موجب ناسازگاری بین اقوام مهاجر و اقوام بومی آن مناطق شده و به دنبال آن امنیت اقتصادی و رفاهی متزلزل خواهد شد، اما نقطه مقابل آن با وجود تفاوت‌های فرهنگی و دینی در کنار یکدیگر زندگی کردن و آن تعارض را به همزیستی و وحدت و انسجام مبدل ساختن از رشد تمدنی آن جامعه محسوب می‌گردد (ر.ک؛ بابائی، ۱۳۹۶: ۱۵).

در سوره سبأ نسبت به امر تغییرات جغرافیایی منطقه سبأ و وفور نعمت برای آنان به علت حاصل‌خیزی زمین و فراوانی آب فراهم آمده بود (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۶۷/۱۸) و موجب زندگی پایدار در کنار یکدیگر شد و از طرفی پراکنده شدن اقوام و هجرت آنان نیز توجه شده است، می‌فرماید (لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكِنِهِمْ آيَةٌ جَنَّتَانِ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبُّ غَفُورٌ) (سبأ/ ۱۵). برای قوم سبأ در محل سکونتشان نشانه‌ای بود، دو باغ از راست و چپ از روزی پروردگارتان بخورید و شکر او را بجا آورید، شهری است پاک و پاکیزه و پروردگاری آمرزنده (و مهربان)، فراوانی نعمت و وجود مراتع جمعیتی را در کنار یکدیگر فراهم آورده است و این خاصیت طبیعی انسان هاست که در کنار مکان‌های حاصلخیز سکنی گزینند و با توجه به آیه بعد که می‌فرماید: (وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَقَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لِيَالِي وَأَيَّامًا آمِنِينَ) (سبأ/ ۱۸). میان آنها و سرزمین‌هایی که برکت داده بودیم شهرها و آبادی‌های آشکار قرار دادیم، و فاصله‌های متناسب و نزدیک مقرر داشتیم (و به آنها گفتیم) شب‌ها و روزها در این آبادی‌ها در امنیت کامل مسافرت کنید. امنیت و نزدیک بودن شهرها به یکدیگر مزید بر علت شده تا جامعه بیشتر در کنار هم به زندگی بپردازند و

با هم مرادده داشته باشند. اهمیت و صحت برداشت فوق را می‌توان از آیه دیگری در سوره سبأ استنباط نمود؛ آنجایی که به دنبال اعراض از خداوند، جریان سیل موجب تغییرات جغرافیایی و اقلیمی می‌شود و حاصلخیزی زمین را از بین می‌برد؛ (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۶۸) می‌فرماید: (فَأَعْرَضُوا فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جُنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلِ خَمْطٍ وَأَثَلٍ وَشَيْءٍ مِّنْ سِدْرٍ قَلِيلٍ) (سبأ/ ۱۵-۱۶). (اما آنها (از خدا) روی گردان شدند و ما سیل ویرانگر را بر آنها فرستادیم و دو باغ (پر برکت) شان را به دو باغ با میوه‌های تلخ و درختان شوره گز و اندکی درخت سدر مبدل ساختیم!) و آیه دیگری که وجود تراکم جمعیتی را می‌تواند استنباط نمود، درخواستی است که جامعه، بعد از وجود نعمت تراکم جمعیت در کنار شهرهای نزدیک به یکدیگر از خداوند، پراکندگی و دور شدن جمعیت را طلب می‌کنند (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶/۵۵۰). می‌فرماید: (فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ وَمَزَقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ) (سبأ/ ۱۹) ولی گفتند: پروردگارا! میان سفرهای ما دوری بیفکن آنها به خویشتم ستم کردند و ما آنها را اخبار و داستانی قرار دادیم و جمعیتشان را متلاشی ساختیم، در این ماجرا آیات و نشانه‌ها عبرتی است برای هر صابر شکرگزار). این بیانات نشانگر آن است که وجود بافت جمعیتی و تراکم و در کنار یکدیگر بودند و در مقابل پراکندگی افراد منافع و مضراتی دارد که در آیات فوق کاملاً بدان توجه شده است و از آن تمجید می‌کند.

۴. جغرافیای طبیعی با رویکرد قرآنی سوره سبأ در تمدن سازی

۴-۱. جغرافیای ژئوپلیتیکی (اهمیت طریقی)

یکی از مهم‌ترین عامل در حوزه تمدن‌سازی ارتباط و تلاقی ملل و یا برخورد تمدن‌ها با یکدیگر است. موضوع تلاقی و ارتباط ملت‌ها و یا بعبارت دیگر برخورد تمدن‌ها، فرع بر مبحث جغرافیای ژئوپلیتیکی هر کشوری است. از این رو عامل ارتباط ملل در زیر مجموعه این موضوع مورد بررسی قرار می‌گیرد.

ژئوپلیتیک هر واحد سیاسی یکی از کاتالیزورهای سیاست قدرت و امنیت هر کشور در ارتباط با دیگر واحدهای نظام بین‌الملل است (ر.ک؛ صیادی و سنایی، ۱۳۹۶: ۸۳)

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ باباپور و فیضی دیزآبادی | ۱۵۳

موقعیت کشور و منطقه در نقشه خاصی از جغرافیای جهان که برای دیگر ملل دسترسی آسان در حوزه ارتباط فرهنگی تمدنی، تجاری یا سیاسی را فراهم می‌سازد (ر.ک؛ بابایی، ۱۳۹۳: ۱۲۶) گویند. واژه ژئوپلیتیک به نوعی از صلح و ارتباط میان ملل تعبیر می‌گردد (ر.ک؛ حافظ‌نیا، ۱۳۷۹: ۸۸) که این شرایط خاص، زمینه‌ساز انتقال فرهنگ و تمدن به جامعه یکدیگر می‌گردد.

موقعیت خصوصی، طول و عرض جغرافیایی یک کشور بر روی کره زمین و موقعیت عمومی در مقیاس‌های جهانی قاره‌ای و یا منطقه‌ای که خود به موقعیت‌های خشکی و دریایی و گذرگاهی استراتژیک می‌تواند در رشد اقتصادی و تبادل تمدنی جامعه نقش ایفا نماید. علاوه بر این براساس نظریات جهانی ژئوپلیتیک، ممکن است یک منطقه جغرافیایی، یا قلمرو یک واحد سیاسی اهمیت استراتژیک پیدا کند. چراکه وسعت قلمرو بر منابع آن کشور خواهد افزود (ر.ک؛ نامی، ۱۳۸۷: ۱۳).

آنچه منطقه سبأ و اورشلیم را ویژه نموده است و از قرون متمادی گذشته تاکنون محفل گفتگو در حوزه تمدنی بوده است، بهره‌گیری از این موهبت طبیعی الهی است (ر.ک؛ ثقفی، ۱۳۷۳: ۴۴). منطقه ژئوپلیتیک که تمام رفت و آمدهای کشتیرانی بطرف اروپا از آن منطقه عبور می‌کنند چه از راه دریایی و چه از راه خشکی در حاشیه دریای سرخ به سمت شامات؛ مزیتی که موجبات توجه و برخورد فرهنگ و تمدن‌ها شده است. منطقه سبأ همانطور که در قرآن نیز بدان اشاره شد از تمدنی فاخر بهره می‌جست (ر.ک؛ یوسفی: ۱ / ۹۷) این تمدن در آیات ۱۵ و ۱۸ سوره سبأ مورد تأکید قرار گرفته است. مسلماً چنین تمدن و آبادانی بدون توجه به مباحث جغرافیایی خصوصاً راه‌های ارتباطی میان شهرها شکل نخواهد گرفت. آیه فوق که بیان مناطقی است که در نقشه جغرافیایی به صورتی قرار گرفته‌اند تا سیر و سیاحت بنحو امنی انجام شود (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۶۴/۱۸)، خود بیانگر اهمیت جغرافیا در تمدن‌سازی است. عبارات (بَلَدَةٌ طَيِّبَةٌ) و (قَرْيٌ ظَاهِرَةٌ وَقَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ) در بیان تأثیر گزار بودن این نوع موقعیت‌های ژئوپلیتیکی است که می‌توان نقطه مقابل آن را که خداوند در آیه ۱۹ سوره سبأ که می‌فرماید: (فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ

بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ) زوال سیر و سیاحت بخاطر دور شدن شهرها و فاصله افتادن از یکدیگر را ظلم می‌داند (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۵۵۰/۱۶). بیانگر تأثیر موقعیت‌های شهرها در ارتقاء ارتباطی میان مردم است. از طرف دیگر توجه به سیر و سفر در بازدهی فرهنگ و تمدنی آن لازم دارد تا شرایط آسان آن نیز مهیا گردد که در حوزه جغرافیایی در برخی از مناطق به صورت کلان مهیا شده است.

۲-۴. جغرافیای توپوگرافی (منابع زیر زمینی و رو زمینی)

یکی دیگر از موضوعات مهم در حوزه تمدن‌سازی و از زیرمجموعه‌های جغرافیا، منابع زیر زمینی و روزمینی است که در سوره سبأ در آیات ۱۰ الی ۱۶ نیز بدان اشاره شده است. آنجا که می‌فرماید (وَأَلْنَا لَهُ الْحَدِيدَ).. (وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ .... وَ أَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ).. (جَنَّاتٍ عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ) بیان از نوعی از جغرافیای منطقه‌ای و آب و هوایی دارد و از نعمات مهم برای موفقیت یک حکومت و جامعه بر می‌شمارد؛ همانند رودخانه، مراتع، جنگل، کوه‌ها و ناهمواری‌ها، دره‌ها و نفت و گاز و آب‌های زیرزمینی و معادن.

نرم شدن آهن و تعلیم ساخت زره از موضوعات تمدنی است که در عصر حضرت داوود رخ داده است (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۳۱) عبارت (وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ) به جای ریح (بادها) به معنای باد خاصی است که در سوره انبیاء بیان شده است (وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً) یعنی تندباد در اختیار قرار گرفته است (ر.ک؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۲۴ / ۲۴۵) (وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ) نرم شدن و جریان پیدا کردن مس در نزد حضرت سلیمان نیز از نمونه‌های معادن زیرزمینی و جغرافیایی است که همانند پدر ایشان جهش تمدنی در آن عصر ایجاد کرده است. البته بهره‌وری از این دو فلز آهن و مس در عصر ذوالقرنین برای سدسازی نیز وجود داشته است که با ترکیب آن دو فلز چیزی شبیه فولاد شکل گرفته است (ر.ک؛ صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۱۸ / ۲۰۵) که در آیه (آتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتَّىٰ إِذَا سَاوَىٰ بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّىٰ إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ آتُونِي أُفْرِغَ عَلَيْهِ قِطْرًا) (کهف/۹۶) آمده است. با توجه به این آیه به نظر می‌رسد مسخر شدن آهن و مس برای حضرت داوود و سلیمان برای هدف خاص ساختمان‌سازی و یا ساخت ماشین آلات از

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ باباپور و فیضی دیزآبادی | ۱۵۵

جمله آن باشد. آیه (جَنَّاتٍ عَنْ يَمِينٍ وَ شِمَالٍ) نیز بیانی از اوضاع جغرافیایی آن جامعه است که از مراتع و باغات و وجود نهری در میان آن حکایت دارد (ر.ک؛ مدرسی، ۱۴۱۹ ق: ۱۰/۴۴۶).

خداوند در آیات سوره سبأ در ادامه توجه به عامل توپوگرافی و منابع جغرافیایی به دو توصیه در بکارگیری و تداوم آن نعمت تأکید می‌ورزد:

۱. در آیه ۱۱ سوره سبأ می‌فرماید: (وَ اَعْمَلُوا صَالِحًا) که مخاطب این دستور به خانواده حضرت داوود است و اینکه هدف از تولید ابزار تمدنی بکارگیری در عمل صالح است. (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۳۲) هرچند می‌توان عمل صالح را نوعی شکرگزاری در راستای آن نعمت بیان کرد (ر.ک؛ طباطبائی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۵۴۷) در حالی که برخی از رهبران اجتماعی از امکانات در راه ظلم استفاده می‌کنند که بر اساس آیات سوره سبأ و دیگر آیات دچار عذاب و زوال آن امکانات می‌گردند.

۲. در آیه ۱۳ سوره نیز می‌فرماید: (اَعْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا وَ قَلِيلًا مِنْ عِبَادِيَ الشُّكُورِ) با توجه به اینکه شکرگزاری از عوامل و شرط بقاء تمدن است، توجه به این مقوله و توصیه خداوند از اهمیت بالایی برخوردار است. با توجه به انتهای آیه که می‌فرماید (قَلِيلًا مِنْ عِبَادِيَ الشُّكُورِ) (سبأ/۱۳) آیه فوق به نوع شکرگزاری اشاره دارد که کمتر فردی و یا کمتر جامعه‌ای موفق می‌شود بدان عمل نماید و آن شکرگزاری عملی است (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۴۱) که در تحت موضوع تراکم جمعیتی به تبیین آن پرداخته شد.

۵. جغرافیا مسیر تبادل تمدن

بررسی رویدادهای منتهی به عامل جغرافیا و شکل‌گیری تمدن در جوامع به نظر می‌آید می‌توان از جمله راه‌های انتقال تمدن در حوزه تلاقی ملل که متأثر از جغرافیای ژئوپلیتیکی است، را به چهار عامل هجرت، جنگ، تجارت و گردشگری مستند کرد.

۵-۱. هجرت

هجرت در لغت به معنای دور شدن از لحاظ زبان، قلب، بدن است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۳:

۴ / ۵۰۰) هجرت در زندگی و ایجاد تمدن در میان بشریت از اهمیت بسزایی برخوردار است و برای مهاجران الی الله درجه بزرگی قائل است (توبه/۲۰) و اسلام بر آن از ابعاد مختلفی همانند هجرت بخاطر ظلم، حفظ دین، کسب علم و توسعه معیشت اهمیت داده است که هر کدام در زمینه سازی حوزه تمدنی نقش مهمی را ایفاء می‌کند. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۱۰۲) از جمله آیاتی که برای کسب معرفت و بصیرت توصیه به سیر و سیاحت در زمین نسبت به اقوام گذشته دارد آیه (قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ) (آل عمران/۱۳۷) پیش از شما، سنت‌هایی وجود داشت، پس در روی زمین، گردش کنید و ببینید سرانجام تکذیب‌کنندگان چگونه بود؟!» دیگر آیه مرتبط با سیر و سیاحت (أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونْ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا) (حج/۴۶) نیز علاوه بر توجه به موضوع سیر و سیاحت به تاثیر گزاری بر قلوب و تحول آن اشاره دارد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۱۰۴). آنچه این مهاجرت و سیر و سیاحت را آسان و سهل می‌کند و زمینه تمدنی را فراهم می‌سازد موقعیت جغرافیای مناطق است. که بنظر می‌آید می‌توان به آیه (سبأ/ ۱۸) اشاره نمود که به سیر و سیاحت امن، در کنار شهرهای نزدیک به یکدیگر توجه دارد؛ نقطه مقابل را در آیه بعدی (سبأ/۱۹) می‌توان دید که با دور شدن شهرها، دیگر از رونق آن سیر و سیاحت کاسته خواهد شد. مردمان جزیره-العرب نمونه کامل روابط ناگسستنی میان انسان و زمین هستند. کشورهایی چون هند و یونان و ایتالیا و انگلیس و ایالات متحده از اقوام مختلفی بهره می‌برده به صورتی که با یکدیگر درگیر بوده و در این میان مهاجرت‌هایی نیز رخ داده است اما در مقابل مردم عربستان به خاطر وجود ریگستان‌ها، در قرون متمادی بدون تغییر مانده‌اند (ر.ک؛ پیشوایی، ۱۳۹۳: ۱۴؛ فیلیپ خلیل، ۱۳۶۶: ۱۴). قرار گرفتن شهرها در کنار یکدیگر و یا در منطقه خاص ژئوپلیتیکی می‌تواند در سیر و سیاحت و هجرت برای ایجاد تمدن نقش مهمی ایفاء نماید. موقعیت جغرافیایی می‌تواند مورد توجه حاکمان سیاسی برای انتخاب پایتخت حکمرانی نیز قرار گیرد که هجرت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از مکه به مدینه، متأثر از جغرافیای منطقه مدینه نسبت به مکه برای سامان دهی حکومت بیان شده است (ر.ک؛

۲-۵. جنگ

جنگ نیز از جمله مواردی است که ظاهری نامیمون دارد اما یکی از حلقات ارتباطی و تلاقی ملل که باطنی سازنده (ر.ک؛ بابائی، ۱۳۹۶: ۱۶) و یا در برخی موارد تخریب کننده دارد و منجر به تبادل و یا تسلط فرهنگ و تمدن یک جامعه با جامعه دیگر خواهد شد. آنچه می تواند در نتیجه بخشی و یا شکست جنگ ها موضوعات جغرافیای توپوگرافی و ژئوپلیتیکی است.

در سوره سبأ در جنگی که آل داوود برای تمدن سازی ناگزیر از آن بودند به توپوگرافی جغرافیایی توجه شده است و آن را عامل موفقیت بر می شمارد. در آیه ۱۰ الی ۱۲ سوره سبأ (وَأَلْنَا لَهُ أَلْحَدِيدَ) (سبأ / ۱۰) و آهن را برای او نرم کردیم. «وَأَنْ أَعْمَلُ سَابِغَاتٍ وَقَدَّرُ فِي السَّرْدِ وَأَعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (سبأ / ۱۱) و دستور دادیم زره های کامل و فراخ بساز، و حلقه ها را به اندازه و متناسب کن، و عمل صالح بجا آورید که من به آنچه انجام می دهید بینا هستم. «وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ» (سبأ / ۱۲) نرم شدن آهن در دستان حضرت داوود و زره سازی او معجزه ای از جانب خداوند است (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۳۰) استفاده و بهره وری از مس و آهن (منابع زیرزمینی) نعمات الهی در جغرافیای طبیعت محسوب می شود در نگاه اسلام مجاز شمرده شده است و دین، نگاه تمدنی و حکومتی به این موضوع دارد. نکته ای که در ادامه تصرفات در جغرافیا در آیه مطرح شده است، شیوه ساخت و بهره وری از آن نعمت است که خداوند در ادامه آیه در دو موضوع بدان اشاره دارد: اول اینکه توجه به اندازه و کمیت و کیفیت کار دارد (وَقَدَّرُ فِي السَّرْدِ) زرهی که سبک و حلقه ها اندازه که نیزه و شمشیر در آن نرود تا محصول کامل از ماده و صورت شکل گرفته باشد (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۳۲). بنابراین در این زمینه می تواند الگویی در حوزه تخصص به صنعت گران باشد. دومین نکته ای که در آیه تصریح شده است و می تواند نامیمون بودن جنگ را در کنار ناگزیر بودن از آن، تسکین خاطر دهد آن است که خداوند تأکید می کند (وَقَدَّرُ فِي السَّرْدِ وَأَعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي

بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا) در مبارزه عمل صالح صورت بگیرد یعنی مبارزه باید بدرستی و حق انجام شود و ظلمی در مبارزه صورت نپذیرد و از آن ابزار در راه درست و صالح استفاده شود نه ناحق و ظلم و این از اهداف نعمات به شمار می‌آید (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۳۲). چنین اندیشه‌ای اصلاح رفتار اجتماعی در استفاده از ابزار مادی را فراهم می‌سازد و می‌تواند مهم‌ترین عامل در پیشگیری از جنگ و خشونت در میان جوامع محسوب شود.

۵-۳. تجارت

تجارت از مهم‌ترین موضوعات و عوامل تلاقی ملل بشمار می‌آید که در زمینه انتقال فرهنگ و تمدن نقش جدی ایفا می‌کند. آیه (وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا قُرَى ظَاهِرَةً وَقَدَرْنَا فِيهَا السَّيْرَ سِيرُوا فِيهَا لِيَالِيَّ وَآيَاتًا آمِنِينَ) (سبأ / ۱۸). هرچند تصریح به تجارت ندارد اما طبیعت سیر و سیاحت خصوصاً در شرایط امن نمی‌تواند بدون تجارت در نظر گرفت در واقع خاصیت سیر و سیاحت با توجه به منطقه سوق الحیشی آن با تجارت همراه خواهد بود. جزیره‌العرب سواحل زیادی دارد و از سه جهت با آب در ارتباط است از جمله منطقه جنوب که از این طریق سرمایه‌های زیادی را کسب می‌کنند و با صاحبان کشتی که برای مقاصد طولانی حرکت می‌کنند معامله انجام می‌دهند و بعضاً به همراه آن‌ها می‌روند تا در بازارهای دیگر مناطق معامله انجام دهند (ر.ک؛ علی، ۱۴۱۳ ق: ۷ / ۲۴۴). با توجه به شرایط جغرافیایی و دره‌ها و رودخانه‌ها رونق گرفتن محصولات و باغات مردمان یمن منجر به رونق گرفتن تجارت در میان خود و دیگر ملل شد (ر.ک؛ قربانی، ۱۴۰۱: ۸۱) تجارت کشورهای شرقی مانند هند از طریق اقیانوس هند با اهل یمن و انتقال آن به مراکز شبه جزیره و واسطه‌گری اسماعیلیون برای انتقال به بلاد شام در توسعه مردم عرب منطقه کمک بوده است (ر.ک؛ زیدان، بی تا: ۱ / ۱۶) این ثروت و رفاه بنا بر آنچه در تفاسیر یل آیه ۱۹ سوره سبأ راحت طلبی را برای مردمان آن منطقه فراهم کرده است که حاضر نبودند برای امورات معیشت خود و دام‌های خود به مراتع و تجارت بپردازند (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸ / ۶۵) از طرف دیگر رفاه طلبی و وفور نعمت ارتباط میان خود و فقرا و تجارت با آنان، برایشان گران می‌آمد (ر.ک؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۱۱ / ۳۰۴) بنابراین طبق

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ باباپور و فیضی دیزآبادی | ۱۵۹

آیه (فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا) (سبأ/۱۹) از خداوند دوری مسافت های بین شهرها را طلب کردند.

۴-۷. گردشگری

سیر در لغت به معنای سیر و گذشتن در زمین و در آیات مرتبط با واژه (سیر) در آیات متعدد همانند (قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ) جنبه تشویقی برای سیر و سیاحت با بدن و جسم دارد (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۳: ۲ / ۲۷۶) واژه های دیگری که هم پوشانی معنایی دارند واژه سفر، سیاحت و سیاحت، توریست، گردشگری (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۳۸۳: ۲ / ۲۲۴، ۲۷۳) هرچند واژه توریست، گردشگری در ظاهر امر، سفر کردن منهای هدف مند بودن است و بیشتر جنبه هوس و تمایلات نفسانی دارد (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۱۰۴).

گردشگری در تبادل فرهنگ و تمدن نقش به سزایی دارد. رفت و آمدهای اقشار مختلف مردم یک جامعه در میان مردمان جامعه دیگر و تبادل افکار و آداب آنان، به نوبه خود راهکاری مهم به حساب می آید. خداوند در آیه ۱۸ سوره سبأ، به اهمیت گردشگری اشاره دارد و از آن به عنوان نعمتی ارزشمند یاد می کند. در این آیه و آیات متعدد دیگری^۱ به ترغیب امر گردشگری پرداخته است. قرآن با بیان سیر و سیاحت در زمین و شهرها به دنبال پیوند فکری نسلی با نسل گذشته و هدف مندی درس و عبرت گرفتن است. به طوری که بیش از اسناد مدون می تواند تاثیر گزار باشد (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳ / ۱۰۲ و ۱۰۳) هر چند لازمه این هدف، حفظ آثار گذشتگان است و نمی توان گفت که حفظ آن مصداق بت پرستی است. همچنانکه برخی مفسرین حفظ و خرج هزینه گزارف بر این امر را لازم نمی دانند (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴ / ۳۰) در سوره سبأ نیز در کنار بیان آمرانه به سیر و سیاحت به موضوع دیگری که زمینه تقویت آن را فراهم می سازد نیز اشاره دارد. اینکه خداوند به قوم سبأ می فرماید چنان امنیت برقرار است که چه در شب و چه در روز می تونید سیر کنید (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶ / ۵۵۰) به این معنا است که موضوع امنیت از

۱. آل عمران/۱۳۷؛ انعام/۱۱؛ نحل/۳۶؛ نمل/۶۹؛ عنکبوت/۲۰؛ روم/۴۶.

عوامل تقویت کننده سیر و سیاحت است. موضوع دیگری که در آیه ۱۸ سوره سبأ مورد توجه است که می‌تواند تقویت کننده سیر و سیاحت باشد، از منظر جغرافیایی و مکانی، نزدیک بودن شهرهای مقصد است. دور بودن شهرها و مناطق هدف گردشگری سفر را ملامت آور و سخت می‌کند. در آیه ۱۸ عبارت (قُرَى ظَاهِرَةً) بنا بر آنچه در تفاسیر آمده است، چه به معنای شهرهای نزدیک باشد و یا شهرهای معروف یا شهرهایی که در بلندی قرار دارد (ر.ک؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۶۳/۱۶) مقصود را می‌رساند.

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به بیان و تبیینی که در قرآن از عامل جغرافیا نسبت به حوزه تمدنی ترسیم شده است می‌توان به نتایج ذیل رسید:

الف) آیات سوره سبأ نسبت به جغرافیای انسانی به تراکم جمعیتی و بافت و پراکندگی جمعیتی که تأثیرات تمدنی دارند توجه داشته و نزدیک بودن شهرها به یکدیگر و سیر و سیاحت را عامل مهمی در توسعه تمدنی و در نقطه مقابل پراکندگی جمعیت و تغییر بافت جامعه را به عنوان عامل منفی در گسترش تمدن بر می‌شمارد. بنابراین بدنبال شکل‌گیری مشکلاتی که ناشی از تراکم جمعیتی است راهکاری را تحت ایمان و عمل صالح برای زمینه‌سازی نعمات و شکرگزاری را بعنوان شرط بقاء نعمات معرفی می‌کند.

ب) در آیات ۱۰ الی ۱۹ سوره سبأ نسبت به جغرافیای طبیعی به دو عامل تمدن ساز ژئوپلیتیکی (اهمیت طریقی) و توپوگرافی (اهمیت موضوعی) (منابع زیرزمینی و روزمینی) به بیان کاربردی و عینی آن می‌پردازد که توانسته است برای جامعه در عصر آل داوود و قوم سبأ تمدن وسیعی را ایجاد نماید. در آیات مرتبط به جغرافیای ژئوپلیتیکی از تأثیرات شهرها و مناطق نزدیک به یکدیگر به عنوان امنیت، شهر پاکیزه، سیر و سیاحت و در مقابل از دور شدن شهر و ساکنین آن از یکدیگر از عبارت ظلم به خود استفاده می‌کند. در آیات مرتبط به جغرافیای توپوگرافی نیز به نوعی از به کارگیری منابع توجه شده که تمدن‌سازی را بدنبال داشته است و در ادامه، جهت تداوم بهره‌وری از آن منابع به تبیین ۲ توصیه مهم روی آورده است: ۱. عمل صالح ۲. شکرگزاری؛

کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ باباپور و فیضی دیزآبادی | ۱۶۱

ج) چهار مسیر تبدلات تمدنی هجرت، جنگ، تجارت و گردشگری از عواملی به شمار می‌آیند که آیات سوره سبأ با تکیه بر مؤلفه جغرافیایی بدان توجه داشته است و در صورت بکارگیری توصیه‌های تمدنی قرآن زمینه شکل‌گیری آن مسیر تسهیل و مهیا می‌گردد.

ORCID

Mohammad Mehdi
Babapour
Abdul Mahdi Feizi
Deizabadi

 <http://orcid.org/0009-0002-0931-173X>

 <http://orcid.org/0009-0004-2344-1148>

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۸۸). ترجمه الهی قمشه‌ای. قم: نشر نوید اسلام.
- حجّتی، فیلیپ خلیل. (۱۳۶۶). تاریخ عرب. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: نشر آگاه.
- ابن منظور، جمال الدین، (۱۴۱۴)، لسان العرب. بیروت: نشر دار صادر.
- اطاعت، جوادی. (۱۳۸۵). ژئوپلیتیک و سیاست خارجی ایران. تهران: نشر انتخاب.
- _____ نصرتی. حمیدرضا. (۱۳۸۷). "ایران - نفت و نظام بین الملل". همایش نفت توسعه و دموکراسی ۲۳ و ۲۴. آذرماه. صص ۱ - ۲۱.
- آلوسی سید محمود، (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. تحقیق علی عبدالباری عطیه. بیروت: نشر دارالکتب العلمیه.
- بابایی، حبیب‌الله. (۱۳۹۳). کاوش‌های نظری در الهیات و تمدن. چاپ اول. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- بابایی، حبیب‌الله. (۱۳۹۶). شاخص‌های تمدنی. دو فصلنامه پژوهش‌های تمدن‌نویین اسلامی. سال اول شماره ۲. صص ۱۱ - ۴۸.
- بهمنی، محمدرضا. (۱۳۹۳). تمدن‌نویین اسلامی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای. فصلنامه نقد و نظر. سال نوزدهم. شماره ۲. صص ۱۹۸ - ۲۳۷.
- بینش، عبداللحسین. (بی‌تا). مقایسه دوره جاهلیت و اسلام. مرکز تعلیمات اسلامی واشنگتن.
- پیشوایی، مهدی. (۱۳۹۳). تاریخ اسلام. چاپ ۲۵. قم: دفتر نشر معارف.
- ثقفی عامری، ناصر. (۱۳۷۳). استراتژی و تحولات ژئوپلیتیک پس از دوران جنگ سرد. چاپ اول. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- جعفری تبریزی، محمدتقی. (۱۳۵۷). حرکت و تحول از دیدگاه قرآن. تهران: انتشارات قلم.
- _____ (۱۳۶۲). شناخت انسان در تصعید حیات تکاملی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- _____ (۱۳۵۷). جبر و اختیار. دفتر نشر فرهنگ اسلامی - تهران. قم: انتشارات دارالتبلیغ.
- _____ (۱۳۷۸). تاریخ از دیدگاه امام علی علیه‌السلام. گردآوری و تنظیم و تلخیص: جوادی، محمدرضا، تهران، چاپ گلشن، انتشارات پیام آزادی.

- کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ؛ بابور و فیضی دیزآبادی | ۱۶۳
- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۷۹). تعریفی نو از ژئوپلیتیک. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. دوره ۵. شماره ۳-۴ شماره پیاپی، ص ۵۸-۵۹.
- حافظ‌نیا، محمدرضا. (۱۳۹۸). جغرافیای سیاسی ایران. تهران: انتشارات سمت.
- حمید، حمید. (۱۳۵۲). علم تحولات جامعه. چاپ فاروس ایران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۳-۱۳۷۲). لغت نامه دهخدا. تهران: نشر روزنه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۸۳). المفردات فی غریب القرآن. ترجمه غلامرضا خسروی حسینی. تهران: المکتب المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه.
- زیدان، جرجی. (بی‌تا). تاریخ التمدن الاسلامی. بیروت: دار مکتبه الحیات.
- شکوئی، حسین. (۱۳۸۵). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. چاپ هشتم. تهران: نشر گیتاشناسی. چاپ هامون.
- _____ . (۱۳۸۷). شناخت و فلسفه جغرافیا. بازنگری و ویرایش مهدی موسی کاظمی. تهران: دانشگاه پیام نور.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. چاپ دوم. قم: انتشارات فرهنگ اسلامی.
- صدر، سیدمحمدباقر. (۱۳۵۰). اقتصادنا. ترجمه محمدکاظم موسوی بجنوردی. تهران: نشر انتشارات برهان و توسعه انتشارات اسلام.
- صیادی، هادی و سنایی، اردشیر. (۱۳۹۶). عوامل ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر تغییر نگاه سیاست خارجی ایران از غرب به شرق با تأکید بر روسیه بین سال‌های ۱۹۹۱-۲۰۱۶. فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل. سال دهم. شماره ۳۹، صص ۸۳-۱۱۷.
- طباطبائی امین، طاهره سادات. افسر دیر، حسین. (۱۳۹۳). جایگاه مطالعات جغرافیایی در آراء تفسیری علامه طباطبائی (ره)، سراج منیر. سال ۵. شماره ۱۶. صص ۳۵-۶۶.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۷۴). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- علی، جواد. (۱۴۱۳). المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام. چاپ دوم. بغداد. نشر جامعه بغداد.
- فرشاد گهر، ناصر. (۱۳۹۸). نظام روده‌های بین‌المللی و اروندرود. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.

فضل‌الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹). *التفسیر من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک للطباعه و النشر.

فوزی، یحیی. صنم‌زاده، محمودرضا. (۱۳۹۱). تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره). فصلنامه تاریخ و فرهنگ تمدن اسلامی. سال سوم. شماره ۹. ص ۷-۴۰.

قراچانلو، حسین. (۱۳۸۰). *جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی*. تهران. چاپ اول. فرهنگ اسلامی.

قربانی، حمزه. توکلی، محسن. (۱۴۰۱). نقش تاریخ و جغرافیا در تفسیر و رمزگشایی از آیات ۱۸ و ۱۹ سوره سبأ. *مجله مطالعات تاریخی قرآن و حدیث*. شماره ۷۱. سال بیست و هشتم. بهار و تابستان، صص ۷۰-۹۴.

مجتهدزاده، پیروز. (۱۳۸۶). *جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی*. تهران: انتشارات سمت.

مدرسی، سید محمد تقی. (۱۴۱۹ ق.). *من هدی القرآن*. تهران: دار محیی الحسین.

مسعودی فر، امید. (۱۳۹۶). سرآغاز کشاورزی نظام‌مند در ایران بر اساس تحقیقات باستان‌شناسی و مرور وضعیت آن در دوران تاریخ باستانی. *فصلنامه باستان‌شناسی ایران*. صص ۴۶-۶۱. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). *جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن*. انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مصباح، محمدتقی. (۱۳۸۹). *معارف قرآن راهنماشناسی*. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۲). *مجموعه آثار*. چاپ چهارم. تهران: انتشارات صدرا.

مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. چاپ اول. تهران: نشر دارالکتاب الاسلامیه.

مهدی‌زاده، مهناز. (۱۳۹۸). تحلیل و بررسی قوم سبأ در قرآن کریم و تاریخ (مهناز مهدی‌زاده). *دو فصلنامه مطالعات سبک شناختی قرآن کریم*. سال سوم شماره ۱. پاییز و زمستان ۱۳۹۸. صص ۲۰۲-۲۱۸.

نامی، محمدحسن. (۱۳۸۷). *جغرافیای کشور عراق با تأکید بر مسائل ژئوپلیتیک*. چاپ اول. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.

ولایتی، علی‌اکبر. (۱۳۸۲). *پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران*. فصلنامه *نامه فرهنگ*. مرکز اسناد و خدمات پژوهشی وزارت امور خارجه.

References

- The Holy Quran. (2009). Translation of Elahi Qomshe'ei. Qom: Navid-e Islam Publication.
- Alousi Seyyed Mahmoud, (1994). *The spirit of meaning in the interpretation of the Great Qur'an*. Research of Ali Abdul Bari Atiyeh. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamieh Publishing House. [in Arabic]
- Ali, Javad. (1992). *Al-Mafsal in Arab history before Islam*. second edition. Baghdad. Baghdad community publication. [in Arabic]
- Babaei, Habibullah. (2013). *Theoretical Explorations in Theology and Civilization*. First Edition. Qom: Islamic Science and Culture Research Institute. [in Persian]
- Babaei, Habibullah. (2016). *Civilization indicators*. Biquarterly Research of Modern Islamic Civilization. First year, number 2. pp. 11-48. [in Persian]
- Bahmani, Mohammadreza. (2013). *New Islamic civilization in the thought of Ayatollah Khamenei*. Quarterly magazine of criticism and opinion. 19th year Number 2. pp. 198-237. [in Persian]
- Binesh, Abdul Hossein. (N.D.). *Comparison between the period of ignorance and Islam*. Washington Center for Islamic Studies.
- Dehkhoda, Ali Akbar, (1993-1994). *Dehkhoda dictionary*. Tehran: Rozaneh Publishing House. [in Persian]
- Eta'at, Javad. (2006). *Iran's geopolitics and foreign policy*. Tehran: Entekhab Publishing House. [in Persian]
- _____. Nusrati Hamid Reza. (2008). "Iran - oil and the international system". 23rd and 24th oil development and democracy conference. December pp. 1-21. [in Persian]
- Farshadgohar, Naser. (2018). *The system of international rivers and Arvandroud*. Tehran: Bureau of Political and International Studies. [in Persian]
- Fazlullah, Seyyed Mohammad Hossein. (1998). *Al-Tafseer Man Wahi Al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Malaq for printing and publishing. [in Arabic]
- Fouzi, Yahya. Sanamzadeh, Mahmoudreza. (2011). *Islamic civilization from the perspective of Imam Khomeini (RA)*. Quarterly Journal of History and Culture of Islamic Civilization. third year. Number 9. pp. 7-40. [in Persian]
- Ghorbani, Hamzeh. Tavakoli, Mohsen. (1980). The role of history and geography in interpreting and deciphering verses 18 and 19 of Surah Saba. *Journal of historical studies of Qur'an and Hadith*. Number 71. The twenty-eighth year. Spring and Summer, pp. 70-94. [in Persian]

- Hetty, Philip Khalil. (1987). *Arab History* Translated by Abolghasem Payandeh. Tehran: Agah Publishing. [in Persian]
- Hafeznia, Mohammadreza. (2000). *A new definition of geopolitics*. Geographical Research Quarterly. Period 5. No. 3-4 consecutive issues, pp. 59-58. [in Persian]
- Hafeznia, Mohammadreza. (2018). *Political geography of Iran*. Tehran: Samt Publications. [in Persian]
- Hamid, Hamid. (1973). *The science of social changes*. Faros Iran Press: Amirkabir Publishing House. [in Persian]
- Ibn Manzoor, Jamal al-Din, (1993), *Lasan al-Arab*. Beirut: Sader Publishing House. [in Arabic]
- Jafari Tabrizi, Mohammad Taghi. (1978). *Movement and transformation from the perspective of the Qur'an*. Tehran: Qalam Publications. [in Persian]
- _____. (1983). *Human cognition in the sublimation of evolutionary life*. Tehran: Amir Kabir Publications. [in Persian]
- _____. (1978). *Determinism and free will*. Farhang-e Islami Publishing House - Tehran. Qom: Dar al-Tabligh Publications.
- _____. (1999). *History from the perspective of Imam Ali (peace be upon him)*. Compilation, arrangement and summary: Javadi, Mohammad Reza, Tehran, Golshan Press, Payam Azadi Publishing House. [in Persian]
- Karachanlou, Hossein. (2001). *Historical geography of Islamic countries*. Tehran. First Edition. Farhang-e Islami. [in Persian]
- Mojtahedzadeh, Pirouz. (2007). *Political geography and geographic politics*. Tehran: Samt Publications. [in Persian]
- Modaresi, Seyyed Mohammad Taghi. (1998). *Men Hoda Qur'an*. Tehran: Dar Mohibi Al-Hussein. [in Persian]
- Masoudifar, Omid. (2016). *The beginning of systematic agriculture in Iran based on archeological research and review of its situation in ancient history*. Iranian Archeology Quarterly. pp. 46-61. [in Persian]
- Mesbah Yazdi, Mohammad Taghi (2011). *Society and history from the perspective of the Qur'an*. Publications of Imam-Khomeini Educational and Research Institute. [in Persian]
- Mesbah, Mohammad Taghi. (2010). *The teachings of the Qur'an, guidance*. Qom: Publications of Imam Khomeini Educational and Research Institute. [in Persian]
- Motahari, Morteza. (2012). *Collection of works*. fourth edition. Tehran: Sadra Publications. [in Persian]
- Makarem Shirazi, Nasser. (1995). *Sample interpretation*. First Edition. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya Publishing House. [in Persian]

- Mehdizadeh, Mahnaz. (2018). *Analyzing and examining the people of Saba in the Holy Quran and history (Mahnaz Mehdizadeh)*. Two commentaries on cognitive stylistic studies of the Holy Quran. Third year number 1. Autumn and winter 2018. pp. 202-218. [in Persian]
- Nami, Mohammad Hassan. (2008). *Geography of Iraq with emphasis on geopolitical issues*. First Edition. Tehran: Publications of the Geographical Organization of the Armed Forces. [in Persian]
- Pishvaei, Mehdi. (2013). *history of Islam*. Edition 25. Qom: Ma'aref Publishing House. [in Persian]
- Ragheb Esfahani, Hossein bin Mohammad. (2004). *Al-Mufardat in Gharib al-Qur'an*. Translated by Gholamreza Khosravi Hosseini. Tehran: Al-Muktab Al-Mortazawieh Lahiya Al-Aqti al-Jaafarih. [in Persian]
- Saghafi Ameri, Nasser. (1994). *Strategy and geopolitical developments after the Cold War era*. First Edition. Tehran: Office of Political and International Studies of the Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]
- Shokoei, Hossein. (2006). *New ideas in the philosophy of geography*. Eighth edition. Tehran: Gitashenasi Publications. Hamoun Print. [in Persian]
- _____. (2008). *Knowledge and philosophy of geography*. Revised and edited by Mehdi Musa Kazemi. Tehran: Payam Noor University. [in Persian]
- Sadeghi Tehrani, Mohammad. (1986). *Al-Furqan in the interpretation of the Qur'an with the Qur'an*. second edition. Qom: Islamic Culture Publications. [in Persian]
- Sadr, Seyyed Mohammad Bagher. (1971). *economy Translated by Mohammad Kazem Mousavi Bojnourdi*. Tehran: Burhan Publications and Development of Islam Publications. [in Persian]
- Sayadi, Hadi and Sanaei, Ardeshir. (2016). *Geopolitical factors influencing the change of Iran's foreign policy from the West to the East with an emphasis on Russia between 1991-2016*. International Relations Studies Quarterly. 10th year No. 39, pp. 83-117. [in Persian]
- Tabatabai Amin, Taherah Sadat. Afsar Dir, Hossein. (2013). The position of geographical studies in the interpretative opinions of Allameh Tabatabai (RA), *Seraj Monir*. Year 5. Number 16. pp. 35-66 [in Persian]
- Tabatabai, Mohammad Hossein. (1995). *Tafsir al-Mizan*. Translated by Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamedani. Qom: Islamic Publications of the Seminary Teachers Association. [in Persian]
- Velayati, Ali Akbar. (2003). *Dynamics of culture and civilization of Islam and Iran. Farhang's Quarterly*. Center for Documents and Research Services of the Ministry of Foreign Affairs. [in Persian]
- Yousefi, Sheikh Mohammad Hadi. (N.D). *Encyclopedia of Islamic History*.

۱۶۸ | فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی | سال چهاردهم | شماره ۵۲ | بهار ۱۴۰۲

Qom: Majma al-Fikr al-Islami. [in Persian]
Zeidan, Gorgei. (N.D.). *History of Islamic civilization*. Beirut: Dar Maktaba Al-Hayat. [in Arabic]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

استناد به این مقاله: باباپور، محمد مهدی،، فیضی دیزآبادی، عبدالمهدی. (۱۴۰۲). کارکردهای عامل جغرافیا در حوزه تمدن با تأکید بر سوره سبأ، فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۱۴(۵۲)، ۱۳۹-۱۶۸.

DOI: 10.22054/rjqk.2022.68859.2652

Quranic Knowledge Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.